

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικών σπουδών

ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ Ο Φίλιππος Ήλιού και η Έλληνική Έπανάσταση
■ **ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ** Τά Ιδεολογικά ρεύματα στις παραμονές της Έλληνικής Έπανάστασης ■ **MARIA TODOROVA** Έλληνική Έπανάσταση; Ιστοριογραφικές πλαισιώσεις ενός ιστορικού γεγονότος ■ **ΝΙΚΟΣ Π. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ** Οι άγρότες του βενετικού Ιονίου ανάμεσα στο προστύχιο των αρχόντων και στο προστύχιο των προνοητών ■ **ΣΤΕΛΙΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ** Τί νά μαγείρευε ή γιαγιά Ζαχαρένια και άλλες Ιστορίες από τίς κουζίνες της Κωνσταντινούπολης ■ **ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ** Ή «συνέχεια των έλληνικών χωρών» και οί Έλληνες γεωλόγοι ■ **ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΥΡΟΓΟΝΑΤΟΥ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΑΤΖΗΣ** Ή ύδροδότηση της Αθήνας στόν Μεσοπόλεμο, ή Ulen, ή Αμερική και οί παραδοσιακές «Προστάτιδες Δυνάμεις» ■ **ΡΟΔΗΣ ΛΟΧΑΪΤΗΣ** Ή προσφυγή του Νίκου Πλουμπίδη στό Σ.τ.Ε. ■ **ANNA-MARIA ΣΙΧΑΝΗ** Οί πολλαπλές ζωές του Άρχεΐου Καβάφη ■ **ΑΣΗΜΙΝΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ** Τό Άρχεΐο «Σωτηρία» ■ **ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ - ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ** «Η άγωγή του πολίτη»: δοκιμή γιά μιάν εύρύτερη μελέτη της Ιστορίας του ρεπουμπλικανισμού ■ **ΧΡΟΝΙΚΟ** Άποχαιρετισμός στόν Mehmet Genç ~ Ο Gresco στό Παρίσι ■ **ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΣ** Γιώργος Πλακωτός ~ Ελίζα Άννα Δελβερούδη

Τό Αρχείο «Σωτηρία»:

παρουσίαση, καταγραφές και ιστορικά συμπεράσματα

Το Αρχείο «Σωτηρία» έχουν ονομαστεί τα προσωπικά αντικείμενα φυματικών ασθενών, οι οποίοι κατέληξαν στο Σανατόριο-Νοσοκομείο «Σωτηρία» κατά τα έτη 1937-1981¹ και δέν αναζητήθηκαν ποτέ από τους οικείους τους. Άφορᾶ κυρίως σέ βαλίτσες, μπαουλά και δέματα, τά όποια βρέθηκαν στήν κατοχή τῶν ασθενῶν τή στιγμή τοῦ θανάτου τους και παρέμειναν στά κτήρια τοῦ Νοσοκομείου γιά πολλές δεκαετίες μέχρι τή στιγμή τῆς ἀνακάλυψής τους, τό 2015. Σήμερα τό Ἄρχεῖο φυλάσσεται στό Μουσείο «Σωτηρία», ἀφοῦ ἔχουν προηγηθεῖ ἐργασίες καταγραφῆς καί σωστικῆς συντήρησης τοῦ περιεχομένου του.

Τό παρόν κείμενο ἔχει σκοπό νά ἐντάξει τό Ἄρχεῖο στό χῶρο καί στό χρόνο, νά ἀναδείξει τό περιεχόμενό του καί τήν ἱστορικῆ του σημασία καί νά παρουσιάσει ἀναλυτικά τίς πρῶτες σωστικές ἐργασίες καταγραφῆς, μέ παράλληλη ἀναφορά στίς ἐργασίες συντήρησης πού πραγματοποιήθηκαν τό 2018. Τέλος, ἀναλύει τά ἱστορικά συμπεράσματα πού προέκυψαν ἀπό τή μελέτη τοῦ ὕλικου καί καταλήγει σέ πιθανές προτάσεις γιά τήν μελλοντική ἀξιοποίησή του².

1. Σύντομο ἱστορικό τοῦ Μουσείου «Σωτηρία»: ἀπό τό ὄραμα στό Μουσείο

Ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἱστορικότητας τοῦ χῶρου τοῦ Νοσοκομείου καί τό ὄραμα γιά τή δημιουργία ἑνός μουσείου στή «Σωτηρία» εἶχαν ξεκινήσει ἤδη ἀπό πολύ νωρίς καί εἶχαν ἐκφραστεῖ μέσω τῶν προσπάθειῶν κάποιων ἀνθρώπων νά διατηρήσουν τά ἱστορικά κτήρια τοῦ χῶρου καί νά διαφυλάξουν ἱστορικά καί ἱατρικά ἀντικείμενα. Στό χῶρο τοῦ Στρατιωτικοῦ Περιπτέρου, τό όποῖο ἐπιλέχθηκε γιά νά στεγάσει τό Μουσείο τῆς «Σωτηρίας», εἶχε ἤδη στηθεῖ μία προσωρινή ἐκθεση, τό ἔργο ὁμως προωθήθηκε πῶς ἐνεργά μέ τήν ἐμπλοκή τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ τό 2007. Κατόπιν αὐτοψίας ἀπό τοῦς ἀρμόδιους Διευθυντές, ἡ τότε Διεύθυνση Νεώτερης Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς³ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ἀνέλαβε τήν καταγραφή τῶν ἀντικειμένων τῆς συλλογῆς καί τήν ἐκπόνηση Μουσειολογικῆς-Μουσειογραφικῆς Μελέτης, καί παράλληλα ἡ Διεύθυνση Συντήρησης Ἀρχαίων καί Νεωτέρων Μνημείων ξεκίνησε τή συντήρηση τῶν ἀντικειμένων, καθώς τά περισσότερα βρισκόνταν σέ μέτρια ἢ κακή κατάσταση. Κάποιες ἀπό

1. Τό 1981 ὑπῆρχε ἀκόμα στή Σωτηρία ἕνα ποσοστό νοσηλευόμενων μέ φυματίωση τῆς τάξης τοῦ 10%· βλ. Πῶργος Σταυράκης, 1902-2002: *Ἐνας αἰῶνας «Σωτηρία»*, Ἀθήνα 2002, σ. 173.

2. Τό ἐρευνητικό ἐνδιαφέρον τοῦ συγκεκριμένου Ἀρχείου μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ στό γενικότερο πλαίσιο μελέτης τῶν Ἀρχείων Φορέων Ὑγείας· βλ. Συνέδριο *Ἀρχεῖα Φορέων Ὑγείας: Ἱστορία καί Διαχείριση Πηγῶν*, 25-27 Ἀπριλίου 2018, Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

3. Σημερινή Διεύθυνση Νεότερου Πολιτιστικοῦ Ἀποθέματος καί Ἀυλῆς Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς.

Άσημίνα Γρηγορίου

τίς εργασίες αυτές ολοκληρώθηκαν, σε κάθε περίπτωση όμως τό έργο δέν έφτασε στό τέλος του. Τόν Μάιο του 2014, ξεκίνησε ή έκ νέου συνεργασία τής Διεύθυνσης Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς καί τής Έπιτροπής του Μουσείου τής «Σωτηρίας», μέ τήν ύποχρέωση έκ μέρους τής πρώτης νά προχωρήσει τήν καταγραφή τών αντικειμένων καί νά προβεί στή σύνταξη Μουσειολογικής προμελέτης. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε καί οδήγησε στόν χαρακτηρισμό 286 αντικειμένων τής Συλλογής ως μνημείων⁴.

Άπό τόν Νοέμβριο του 2015, καί μέ πρωτοβουλία του Νοσοκομείου, διενεργήθηκε ή έκπόνηση τής όριστικής Μουσειολογικής-Μουσειογραφικής Μελέτης, καί τό 2016 ολοκληρώθηκε ή σύνταξη τών Μελετών Έφαρμογής, δηλαδή Μουσειολογικής- Μουσειογραφικής, Σήμανσης, Άποκατάστασης-Περιβάλλοντος Χώρου, Στατικής καί Η/Μ Φωτισμού, ύπό τήν αίγίδα τής Έλληνικής Πνευμονολογικής Έταιρείας. Οί Μελέτες αυτές ύποβλήθηκαν στήν Περιφέρεια Άττικής καί, τό 2018, τό έργο έντάχθηκε στό Έπιχειρησιακό Πρόγραμμα «Άττική 2014-2020».

2. Τό στρατιωτικό περίπτερο: ιστορικά καί άρχιτεκτονικά στοιχεία

Τό Μουσείο «Σωτηρία», στεγάζεται ήδη άνεπίσημα καί πρόκειται νά στεγαστεί καί έπίσημως στό διατηρητέο κτήριο «Στρατιωτικό Περίπτερο»⁵. Τό κτήριο αυτό κτίστηκε έπί πρωθυπουργίας Έλευθερίου Βενιζέλου μέ χρήματα πού προέρχονταν από έρανο όμογενών γιά τή νοσηλεία στρατιωτών τών Βαλκανικών Πολέμων. Στόιχισε 75.000 δρχ., είχε δύναμη 55 κλινών καί τά πρώτα χρόνια χρησιμοποιήθηκε γιά τή νοσηλεία στρατιωτικών. Άρχισε νά λειτουργεί τό 1913, κατά τή διάρκεια του όποιου νοσηλεύτηκαν έκει 6 άξιωματικοί καί 52 όπλίτες, καθώς καί 66 μέλη άπόρων οικογενειών στρατευμένων. Τό Έπουργείο Στρατιωτικών πλήρωσε γιά ήμερήσια δαπάνη νοσηλείας 1,50 δρχ. καί τό ίδιο ποσό πλήρωσε καί ή Κεντρική Έπιτροπή Περίθαλψης. Ωστόσο, έπειδή τά ήμερήσια νοσήλια ήταν άνώτερα τών 3 δρχ., συμπληρώθηκαν από δωρεά 25.000 δρχ. του όμογενή Βασιλη Ζαχάρωφ, πού κάλυψε όλο τό χρονικό διάστημα μέχρι τό τέλος του 1913⁶. Μετά τή λήξη τών στρατιωτικών έπιχειρήσεων, τό κτήριο στέγασε άσθενείς Γ' θέσης⁷.

Τό κτήριο οίκοδομήθηκε στό άνατολικό τμήμα του οίκοπέδου του Νοσοκο-

4. ΦΕΚ 2615/Β/4-2-2015 περί χαρακτηρισμού ως μνημείων 286 αντικειμένων από τή συλλογή του Γενικού Νοσοκομείου Νοσημάτων Θώρακος Άθηνών «Σωτηρία».

5. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/255/4206/4-3-1987 - ΦΕΚ 165/Β/2-4-1987 περί χαρακτηρισμού ως ιστορικών διατηρητέων μνημείων, τών κτηρίων του «Νοσοκομείου Σωτηρία» καί του «Στρατιωτικού Νοσοκομείου» ιδιοκτησίας Νοσοκομείου Νοσημάτων Θώρακος.

6. Κωνσταντίνος Κατής, *Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Άθηνών «Η Σωτηρία»: Ιστορική Μελέτη*, διδ. διατρ., Άθήνα 1984, σ. 52.

7. Γεωργία Άναγνωστοπούλου, *Κτήρια Δημόσιας Έγχείρας στήν Άθήνα, 1833-1923*, διδ. διατρ., Άθήνα 2013, σ. 723.

μείου καί ἔχει μορφολογικά χαρακτηριστικά τοῦ λεγόμενου «ἑλληνοελβετικοῦ ρυθμοῦ» τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Δανεῖζεται στοιχεῖα τῆς κεντροευρωπαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπως ξύλινες στέγες ἢ στοιχεῖα σαλέ καί ἐξοχικῶν κατοικιῶν, πού ἐξυπηρετοῦν τίς ἀνάγκες ἑνός санаτορίου, δηλαδή ἐγκαταστάσεις εὐάερες καί εὐήλιες⁸. Στό περίπτερο αὐτό ἐπίσης διαπιστώνεται ἡ διαμόρφωση γραμμικοῦ στεγασμένου ἐξώστη (ἐξώστης ἡλιοθεραπείας-ἀεροθεραπείας), σέ ὄλο τό μήκος τῆς νότιας ὄψης τοῦ κτηρίου, μιά διαρρυθμισή ιδιαίτερα διαδεδομένη στό санаτόρια στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τήν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰώνα⁹.

Πρόκειται γιά ἰσόγειο κτήριο, 540 τ.μ., μέ συμμετρική κάτοψη σχήματος Ε. Στίς τρεῖς ἐξωτερικές πτέρυγες ἀναπτύχθηκαν τέσσερις ἐνιαῖοι θάλαμοι νοσηλείας 12-14 κλινῶν ὁ καθένας, ἐνῶ στή μικρή κάθετη, βόρεια πτέρυγα τοποθετήθηκαν οἱ βοηθητικές ὑπηρεσίες. Ὁ διαχωρισμός σέ τμήματα δέν ἦταν ἀπαραίτητος ἀφοῦ τό κτήριο δεχόταν μόνο ἄρρενες ἀσθενεῖς. Στό μέσο τῆς μεγάλης πτέρυγας τοποθετήθηκε ἡ κύρια εἴσοδος καί στό ἐσωτερικό της διαμορφώθηκε μιά εὐρεία αἴθουσα διημέρευσης¹⁰.

Τό Περίπτερο σταμάτησε νά λειτουργεῖ τό 1969. Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 καί μέχρι τό 2003 περίπου χρησιμοποιήθηκε ἀπό τό ΕΚΑΒ, ἐνῶ ἀπό τό 2012 στεγάζει τήν προσωρινή ἐκθεση τοῦ Μουσείου «Σωτηρία».

3. Τό Άρχεϊο «Σωτηρία»

Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἱστορικός Γιάννης Στογιαννίδης στή διδακτορική του διατριβή, ἡ ὁποία ὀλοκληρώθηκε λίγο πρὶν τήν ἀνεύρεση τοῦ Άρχείου: *Ἔνα ἀναπόσπαστο κομμάτι τῶν санаτοριακῶν ἀρχείων διεθνῶς εἶναι ἡ προσωπική ἀλληλογραφία τῶν ἀσθενῶν μέ τούς οἰκείους τους καί τά ἡμερολόγια τοῦ νοσηλευτικοῦ προσωπικοῦ. Τό νοσηλευτικό προσωπικό ὑποχρεοῦνταν νά παραδώσει τά ἡμερολόγια ἐργασίας, στό ὅποια σημείωναν κάθε περιστατικό, πού προσέλκυε τήν περίεργειά τους. Οἱ ἐπιστολές τῶν φυματικῶν φαίνεται πῶς ἐνσωματώνονταν στό ἀρχεῖο τῶν санаτορίων, ὅπου καί διασώθηκαν. Κατά τόν 19ο αἰώνα, κατέφθαναν στό санаτόρια φυματικοί, πού προέρχονταν ἀπό ἐγγράμματα κοινωνικά στρώματα καί γιά αὐτό ἦταν ιδιαίτερα ἐξοικειωμένοι μέ τήν πνκνή ἐπιστολογραφία. Αὐτή ἡ συνήθεια εἰσήχθη ἀργότερα καί στό λαϊκά санаτόρια, ὅπου ἡ ἀπομόνωση σέ μακρινούς τόπους παρακινούσε τούς ἀσθενεῖς νά ἐπικοινωνήσουν μέ τά*

8. Ἀσημίνα Γρηγορίου - Ίφιγένεια Δημητρίου, «Μουσεῖο Σωτηρία: Μουσειολογική καί Μουσειογραφική Μελέτη», *Πρακτικά 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ἀναστηλώσεων ΕΤΕΠΑΜ*, Ἀθήνα 2019, σ. 993-1012.

9. Γ. Ἀναγνωστοπούλου, ὁ.π., σ. 723. Πά τή διαρρυθμισή τῶν санаτορίων στίς ΗΠΑ βλ. καί Thomas Spees Carrington, *Tuberculosis Hospital and Sanatorium Construction*, Νέα Ὑόρκη 1911, σ. 126-127.

10. Γ. Ἀναγνωστοπούλου, ὁ.π., σ. 723.

Άσημίνα Γρηγορίου

οικεία τους πρόσωπα, τά όποια δέν κατάφεραν νά τούς έπισκεφθοϋν. Έτσι, ή έπιστολογραφία μετατράπηκε σέ βασικό στοιχείο τής καθημερινότητας τών άσθενών μέσα στά σανατόρια. Προφανώς, ή σύνταξη άλληλογραφίας λειτουργούσε καί καταπραϊντικά, άφοϋ ή έπικοινωνία εκτόνωνε τό διαρκές άγχος γιά τήν κατάληξη τής νόσου. Στην περίπτωση τών φυματικών πού νοσηλεύτηκαν στό «Σωτηρία», ή μελέτη τών έπιστολών θά μπορούσε νά αναδείξει ένδιαφέρουσες πτυχές τής καθημερινότητας, όπως τούς συντάκτες τών έπιστολών, τή συχνότητα τής άλληλογραφίας, τά θέματα πού τούς άπασχολούσαν καί τόν τρόπο πού άντιλαμβάνονταν οί ίδιοι καί οί συγγενείς τους τή μεταδοτική φύση τής νόσου. Πρόκειται γιά μιά παράλληλη ματιά σέ δύο πραγματικότητες: τοϋ ιδρύματος καί τής κοινωνίας έξω άπό αυτό. Ειδικά στην περίπτωση τοϋ «Σωτηρία», γιά ένα μεγάλο μέρος τών άσθενών τό όποιο νοσηλεύτηκε γιά μικρό χρονικό διάστημα μέσα στό ίδρυμα, οί έπιστολές θά ήταν τό μόνο τεκμήριο τής έμπειρίας τους γιά τόν έρευνητή¹¹.

Τό Άρχείο «Σωτηρία», έπομένως, ήρθε νά επιτελέσει αυτόν τόν σκοπό. Τά άντικείμενα πού τό άποτελοϋν βρέθηκαν τυχαία τόν Νοέμβριο τοϋ 2015, κατά τή διάρκεια εργασιών στό κτήριο τών Μαγειρείων-Πλυντηρίων τοϋ Νοσοκομείου¹², ύστερα άπό τήν καθαίρεση γυψοσανίδας. Θεωρήθηκαν άχρηστα άπό τούς εργάτες πού τά βρήκαν καί πετάχτηκαν σέ ένα κάδο γιά μάζα δίπλα στό Στρατιωτικό Περίπτερο. Η τύχη όμως βοήθησε. Πρίν άπορριφθοϋν οριστικά, μιά ράφτρα πού παρακολουθοϋσε αυτές τίς κινήσεις άπό τόν τελευταίο όροφο τών Μαγειρείων, ειδοποίησε τήν Έπιτροπή τοϋ Μουσείου, ή όποία μέ δικές της ένέργειες, κατόρθωσε νά περισώσει ό,τι ήταν δυνατόν, άφοϋ τά άντικείμενα ήταν εκτεθειμένα στό νερό τής βροχής επί τρείς ήμέρες. Όσα άπό αυτά, έπομένως, μπόρεσαν νά διασωθοϋν, φυλάχτηκαν στούς χώρους τοϋ Μουσείου.

Παραμένει ακόμα άγνωστο γιατί τά άντικείμενα είχαν παραμείνει σέ αυτό τό χώρο, καί μάλιστα κρυμμένα πίσω άπό μιά γυψοσανίδα. Θά μπορούσαν ίσως νά είχαν θεωρηθεί άχρηστα έξ αρχής. Έπίσης γεννάται τό έρώτημα γιά τό άν υπάρχουν καί άλλα τέτοια άντικείμενα διασκορπισμένα σέ χώρους τοϋ Νοσοκομείου, τά όποια ίσως άνακαλυφθοϋν τυχαία σέ άλλη χρονική στιγμή. Όσο γιά τό γεγονός ότι παρέμειναν άζήτητα, μόνο κάποιες ύποθέσεις μποροϋν νά γίνουν: τό πιό άπλό συμπέρασμα είναι ότι κάποιοι δέν είχαν καθόλου συγγενείς. Είναι ώστόσο γνωστό ότι κατά τίς δύσκολες περιόδους στή Σωτηρία, οί άποροι άσθενείς είτε θάβονταν σέ όμαδικούς τάφους, δίπλα στά περίπτερα νοσηλείας, λόγω έλλειψης χώρου καί μαζικών θανάτων¹³, είτε σέ κάποια σανατόρια είχαν ιδρυθεί μικρά νε-

11. Πάννης Στογιαννίδης, *Τά Σανατόρια καί τό κοινωνικό ζήτημα τής φυματίωσης στην Άθήνα*, διδ. διατρ., Βόλος 2015, σ. 9-10.

12. Σημειωτέον ότι τό κτήριο τών Μαγειρείων βρίσκεται άκριβώς δίπλα στό Στρατιωτικό Περίπτερο.

13. Οί όμαδικές ταφές πραγματοποιούνταν κυρίως τήν περίοδο τοϋ Μεσοπολέμου καί τής

κροταφεία όπου οί νεκροί, άζήτητοι και μή, θάβονταν γρήγορα και διακριτικά για να μήν προκαλέσουν αισθήματα πανικού στους ύπόλοιπους άρρώστους¹⁴. Πιθανόν, έπομένως, κάποιοι να θάφτηκαν εκεί και να μήν ύπήρχε δυνατότητα από τούς οικείους τους να βροϋν τίς σωρούς τους και να τούς κηδεύσουν στον τόπο καταγωγής τους. Ήξιου πιθανό είναι οί συγγενείς να μήν διέθεταν καν τά χρήματα για να μεταφέρουν τίς σορούς στίς πατρίδες τους και να αναλάβουν τά έξοδα τής κηδείας. Άκόμη, αφού οί άνθρωποι αυτοί ήταν κοινωνικά στιγματισμένοι¹⁵, ύπάρχει σοβαρό ένδεχόμενο οί δικοί τους να είχαν αποκρύψει τήν άσθένεια από τόν κοινωνικό περίγυρο και άκόμα περισσότερο να φοβόντουσαν τήν περίπτωση τής μετάδοσης τής άσθένειας στους ίδιους, λόγω τής επαφής τους μέ τό νεκρό. Τέλος, μία άλλη εξήγηση μπορεί να είναι ότι οί συγγενείς συνέλεξαν τίς σορούς τών δικών τους αλλά άφηναν τά πράγματά τους εκεί, αφού τά αντικείμενα κάποιας άξίας είχαν ήδη εξαφανιστεί και τά χρηστικά αντικείμενα είχαν διανεμηθεί sé άλλους άσθενείς πού τά είχαν ανάγκη, όπως προκύπτει και από τά Πρωτόκολλα Παραλαβής Ειδών Ίματισμοϋ του Άρχείου (βλ. παρακάτω ένότητα 4Α).

4. Παρουσίαση του Άρχείου

Ή άνεύρεση τών αντικειμένων έλαβε χώρα μόλις είχαν αρχίσει οί έργασίες για τή Μουσειολογική Μελέτη του Μουσείου «Σωτηρία». Ή συγκυρία ήταν ιδιαιτέρως εύτυχής, καθώς άλλαξε κατά πολύ τή σύλληψη τής Μελέτης αυτής και τό Μουσείο, τό όποιο έμελλε να γίνει κυρίως ιατρικό-ίστορικό, απέκτησε έναν ξεχωριστό ανθρωπολογικό χαρακτήρα, γεγονός πού συνάδει άπολύτως μέ τίς ανθρωποκεντρικές τάσεις τής σύγχρονης Μουσειολογίας. Συνεπώς, κάποια αντικείμενα, κυρίως τριών διαστάσεων (μπουκάλι μέ φάρμακο sé σκόνη, γυαλιά όράσεως, πακέτο μέ τσιγάρα, σπίρτα, έσώρουχα, τρανζίστορ, κ.ά.) ένσωματώθηκαν στή Μουσειολογική Μελέτη, αφού έξαιτίας του τυχαίου τρόπου πού βρέθηκαν, είχε χαθεί και ή όποιαδήποτε σχέση μέ τόν κάτοχό τους.

Άπό τό 2015, χρονολογία άνεύρεσης του Άρχείου, μέχρι και τόν Μάιο του 2018, ομάδες έθελοντών είχαν προσφέρει τίς έργασίες τους, ώστε να γίνει μία πρώτη άπόπειρα ταξινόμησης τών αντικειμένων του Άρχείου, δηλαδή να γίνει διάκριση κατά είδος, κατάσταση διατήρησης και ιστορική σημασία. Ή ταξινόμηση αυτή στάθη-

Κατοχής, αλλά δέν αποκλείεται να εξακολούθησαν κατά περίπτωση και άργότερα· βλ. Γ. Σταυράκης, *ό.π.*, σ. 120.

14. Γ. Στογιαννίδης, *ό.π.*, σ. 329-330.

15. Οί συγγενείς τών άσθενών συνήθως άπευθύνονταν στα ανατόρια, όταν ό άσθενής έφτανε στα τελευταία στάδια τής νόσου, όποτε και εκδηλώνονταν τά συμπτώματα τής αίμόπτυσης και τής γενικής κατάπτωσης. Ως τότε φαίνεται πώς συνέχιζαν να κρύβουν τό πρόβλημα, αφού ή νόσος αντιμετωπιζόταν ως κοινωνικό στίγμα. Βλ. Γ. Στογιαννίδης, *ό.π.*, σ. 323.

Άσημίνα Γρηγορίου

κε σημαντική τόσο για τό ίδιο τό Άρχείο, πού κινδύνευε νά μείνει στην κατάσταση στην όποία βρέθηκε, όσο και για τή φάση τών εργασιών πού ακολούθησε.

Τελικά τόν Μάιο τοῦ 2018, χάρις στίς κινήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς Μουσείου¹⁶ ἀλλά και στην πολύτιμη δωρεά τοῦ Ἰδρύματος Εὐγενίδου, ξεκίνησαν ἐπίσημως οἱ ἐργασίες προμελέτης καταγραφῆς τοῦ Ἀρχείου, ἀπό Ἀρχαιολόγο-Μουσειολόγο και οἱ ἐργασίες προμελέτης για τή Συντήρηση τών ἀντικειμένων ἀπό Συντηρήτρια Ἀρχαιοτήτων, Ἔργων Τέχνης και Φωτογραφιῶν¹⁷, οἱ όποίες διήρκεσαν τρεῖς μήνες, μέχρι τόν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου ἔτους.

A. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ. Τό Ἀρχείο «Σωτηρία» ἀπαρτίζεται ἀπό τέσσερις γενικές κατηγορίες ἀντικειμένων:

α. *Βαλίτσες-μπαούλα:* Πρόκειται για όκτώ προσωπικές βαλίτσες ἀσθενῶν και δύο μπαούλα. Οἱ δύο ἀπό τίς βαλίτσες ἔχουν ἐνταχθεῖ στή Μουσειολογική Μελέτη. Κοινό στοιχείο στίς βαλίτσες εἶναι ἡ ὕπαρξη μιᾶς καρτέλας μέ τά στοιχεία τοῦ ἀσθενοῦς: ὄνομα, ἐπώνυμο, πιά σπάνια πατρώνυμο, ἀριθμός εἰσαγωγῆς στό Σανατόριο και ἡμερομηνία θανάτου. Πιά τίς καρτέλες αὐτές χρησιμοποιήθηκαν χαρτόνια ἀπό πακέτα τσιγάρων. Οἱ βαλίτσες διασώθηκαν ἄδειες, ἐκτός ἀπό μία, ἡ όποία βρέθηκε μέ τό περιεχόμενό της. Τά μπαούλα περιείχαν διοικητικά ἔγγραφα.

β. *Προσωπικά δέματα:* Πρόκειται για περίπου 250 προσωπικά δέματα ἀσθενῶν και τό περιεχόμενό τους ποικίλλει ἀνάλογα μέ τό τί βρέθηκε στην κατοχή τους τή χρονική στιγμή τοῦ θανάτου τους. Τά δέματα αὐτά ἔχουν ποικίλες μορφές. Συχνότερα, τά προσωπικά ἀντικείμενα και ἔγγραφα τοῦ ἀσθενοῦς τυλίγονταν ἀπό τό προσωπικό τοῦ Νοσοκομείου, σέ ἓνα μονόχρωμο χαρτί δεμένο μέ σπάγκο, ὑφασμάτινη ἢ κολλητική ταινία, στό όποιο ἀναγράφονταν ἡ κλινική νοσηλείας (ἄλλοτε χειρόγραφα, ἄλλοτε μέ σφραγίδα), τό ὀνοματεπώνυμο τοῦ ἀσθενοῦς, ὁ ἀριθμός εἰσαγωγῆς, ἡ ἡμερομηνία θανάτου και σπανιότερα ἡ ὥρα τοῦ θανάτου. Κάποιες φορές, ἀναγράφονταν και τά περιεχόμενα τοῦ δέματος, ὅταν αὐτά ἦταν λίγα ἀριθμητικά. Πολλές φορές, ὡς περιτύλιγα δέματος χρησιμοποιήθηκε όποιοδήποτε διαθέσιμο χαρτί, γι' αὐτό τό λόγο και ἀπαντῶνται συχνά χαρτιά ἐφημερίδων, ἄχρηστα διοικητικά ἔγγραφα ἢ και ἔγγραφα γνωματεύσεων.

Τέλος, ὅταν ὁ ἀσθενής εἶχε στην κατοχή του ἓνα ἢ δύο προσωπικά ἔγγραφα, τό ίδιο τό ἀντικείμενο λειτουργοῦσε ὡς «δέμα». Στην περίπτωση αὐτή, τά στοιχεία του (συχνά ἐλλιπῆ) ἀναγράφονταν πάνω στό ίδιο τό ἀντικείμενο, σέ καρτελάκι ἀπό χαρτόνι (βλ. βαλίτσες) ἢ σέ ἓνα πρόχειρο κομμάτι χαρτί.

16. Ἰδιαιτέρες εὐχαριστίες ἀποδίδονται στην Ἐπιτροπή τοῦ Μουσείου «Σωτηρία».

17. Ὡς Ἀρχαιολόγος-Μουσειολόγος ἐργάστηκε ἡ συντάκτρια τοῦ παρόντος κεμένου και ὡς Συντηρήτρια Ἀρχαιοτήτων, Ἔργων Τέχνης και Φωτογραφιῶν ἡ κ. Ἄντια Ἀδαμοπούλου.

Ός πρός τό περιεχόμενό τους, τά δέματα αποτελοῦνται κυρίως ἀπό γράμματα, φωτογραφίες, ἀρνητικά, προσωπικά ἔγγραφα, ταυτότητες, βιβλιάρια, σημειώσεις, ἰατρικές γνωματεύσεις, μικρά ἀντικείμενα (π.χ. κοσμήματα, μετάλλια), πιστοποιητικά ἀπορίας, ἐπαγγελματικές ἄδειες, cartes-postales, θρησκευτικά βιβλία, κ.ἄ.

γ. *Σκόρπια ἀντικείμενα*: Πρόκειται γιά γράμματα, φωτογραφίες, πορτοφόλια, χρήματα, βιβλία κ.ἄ., τά ὁποία κατά τήν ἀνεύρεσή τους δέν βρισκόνταν πιά στήν ἀρχική τους θέση. Πιθανῶς ἀνήκαν σέ βαλίτσες πού δέν διασώθηκαν ἢ σέ ἤδη μισάνοιχτα δέματα.

δ. *Ἐγγραφα Νοσοκομείου-Διοικητικά ἔγγραφα*: Πρόκειται γιά ἐσωτερική ἀλληλογραφία τοῦ Νοσοκομείου, Πρωτόκολλα Παραλαβῆς Εἰδῶν Ἰματισμοῦ, Πρωτόκολλα Καταμετρήσεως Εἰδῶν Ἀποβιώσαντος, Καταλόγους εἰδῶν ἰματισμοῦ, Τετράδια ὑλικοῦ, κ.ἄ. Τά περισσότερα ἀπό αὐτά βρέθηκαν τυλιγμένα μαζικά σέ ρολά.

Β. ΠΡΟΜΕΛΕΤΗ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ. Πρὶν τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν καταγραφῆς, πραγματοποιήθηκε αὐτοψία ἀπό τίς ἀρμόδιες Μουσειολόγο καί Συντηρήτρια, ἀπό τήν ὁποία προέκυψαν οἱ ἑξῆς προτεραιότητες:

– ὁ διαχωρισμός τῶν ἀντικειμένων τοῦ Ἀρχείου ἀπό αὐτά τῆς Μουσειολογικῆς Μελέτης μέ διακριτό κωδικό καταγραφῆς ΑΣ, ἔναντι τοῦ κωδικοῦ ΜΣ τῆς Μουσειολογικῆς Μελέτης.

– ἡ θέσπιση κατηγοριῶν τοῦ ὑλικοῦ μέ ἀντίστοιχους κωδικούς, οἱ ὁποῖοι ἀναλύονται ὡς ἑξῆς: α. ΑΣΑ (Ἀρχεῖο Σωτηρία Ἀντικείμενα) = Μεμονωμένα ἀντικείμενα· β. ΑΣΠ (Ἀρχεῖο Σωτηρία Προσωπικά) = Προσωπικά ἔγγραφα· γ. ΑΣΦ (Ἀρχεῖο Σωτηρία Φωτογραφίες)· δ. ΑΣΔ (Ἀρχεῖο Σωτηρία Δέματα) = Προσωπικά Δέματα· ε. ΑΣΕ (Ἀρχεῖο Σωτηρία Ἐγγραφα) = Νοσοκομειακά/Διοικητικά ἔγγραφα· στ. ΑΣΒ (Ἀρχεῖο Σωτηρία Βαλίτσες) = Βαλίτσες καί Μπασούλα.

– ἡ θέσπιση προτεραιοτήτων καταγραφῆς ἀνάλογα μέ τή σημασία τῶν ἀντικειμένων καί τήν κατάσταση διατήρησής τους.

Τά δύο ζητήματα πού τέθηκαν ἔξαρχῆς σχετικά μέ τή στρατηγική καταγραφῆς ἦταν, πρῶτον, ἂν θά ἀνοιχτεῖ τό σύνολο τῶν δεμάτων ἢ ἂν θά διατηρηθοῦν κάποια κλειστά γιά τή διατήρηση τῆς ἀρχικῆς τους μορφῆς καί, δεύτερον, ἂν κατά τή διάρκεια τῆς καταγραφῆς θά τηρηθεῖ ἡ σειρά τοποθέτησης τῶν τεκμηριῶν ἀπό τό νοσηλευτικό προσωπικό ἢ ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς ἀσθενεῖς μέσα στά δέματα γιά λόγους σεβασμοῦ τοῦ Ἀρχείου. Τελικά ἀποφασίστηκε, πρῶτον, νά ἀνοιχτεῖ τό σύνολο τῶν δεμάτων γιά νά βγοῦν ἀκριβῆ συμπεράσματα γιά τό περιεχόμενο καί τήν κατάσταση διατήρησής τῶν τεκμηριῶν, ἀλλά νά ἐπανασκευαστοῦν προσωρινά στήν ἀρχική τους μορφή καί, δεύτερον, νά τηρηθεῖ, ὅσο τό δυνατόν, ἡ ἀρχική σειρά τοποθέτησης τῶν τεκμηριῶν.

Σύμφωνα μέ τίς γενικές κατηγορίες καταγραφῆς, δημιουργήθηκε ἀρχεῖο Excel μέ τήν ὀνομασία «Γενική Καταγραφή Ἀρχείου Σωτηρία».

Άσημίνα Γρηγορίου

Ός αποτέλεσμα, έχει πραγματοποιηθεί αναλυτική καταγραφή για 42 δέματα (ΑΣΔ), 160 προσωπικά τεκμήρια (ΑΣΠ), 12 προσωπικά αντικείμενα (ΑΣΑ) με τό περιεχόμενό τους ἄν είχαν (π.χ. πορτοφόλια), 180 φωτογραφίες (ΑΣΦ) καί 8 βάλιτσες-μπαούλα (ΑΣΒ).

Ἐπομένως, στίς περιπτώσεις αναλυτικῆς καταγραφῆς μεμονωμένων αντικειμένων ἢ τεκμηρίων ἔχει τηρηθεῖ ἀπλή ἀρίθμηση κατά αὐξοντα ἀριθμό, ἐνώ στίς περιπτώσεις αναλυτικῆς καταγραφῆς πολλαπλῶν τεκμηρίων πού δημιουργοῦν ἕνα σύνολο (π.χ. φάκελος μέ γράμμα, γράμμα μέ δύο φύλλα, φάκελος μέ γράμμα καί φωτογραφίες, κ.ἄ.) ἔχει χρησιμοποιηθεῖ, πέραν τοῦ αὐξοντα ἀριθμοῦ, καί ὑποαρίθμηση πού καταδεικνύει τό/τά περιεχόμενο/α τοῦ τεκμηρίου (π.χ. ΑΣΔ 12.1 ΦΑΚΕΛΟΣ, ΑΣΔ 12.1.1 ΓΡΑΜΜΑ, ΑΣΔ 12.1.2 ΓΡΑΜΜΑ).

Τά ὑπόλοιπα φύλλα ἐργασίας ἀφοροῦν σέ αντικείμενα καί τεκμήρια γιά τά ὁποῖα ἔχει γίνει καταμέτρηση, φωτογράφιση, ἔλεγχος τοῦ περιεχομένου τους, τήρηση στοιχείων γιά μελλοντικές συνδέσεις μέ τόν κάτοχο καί ἐπανατοποθέτηση. Ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν τεκμηρίων ἐκτιμᾶται ὅτι ἀνέρχεται στά 16.000.

Ὅσον ἀφορᾷ στίς συνδέσεις ἀντικειμένων καί τεκμηρίων, ἦταν ἕνα ζήτημα πού ἀνέκυψε συχνά κατά τίς ἐργασίες καταγραφῆς, καθώς, λόγω τοῦ τρόπου πού διασώθηκε τό Ἄρχεῖο, τεκμήρια τοῦ ἴδιου κατόχου βρέθηκαν σέ πολλά διαφορετικά σημεῖα. Αὐτό ἀφορᾷ κυρίως τά τεκμήρια καί αντικείμενα τοῦ φύλλου ΑΣΠ, τά ὁποῖα ἀρχικά θεωρήθηκαν σκόρπια, ἀλλά τελικά ἀποδείχτηκε ὅτι εἶναι ἀπλῶς μέρος ἑνός συνόλου ἢ δέματος, τό ὁποῖο βρέθηκε ἀργότερα (βλ. Ἀκατάγραφα Κούτα 9 καί Κοῦτες 6-7Α). Ἀρκετά ἀπό αὐτά συνδέθηκαν μέ τόν κάτοχο καί γιά τά ὑπόλοιπα ἔχουν κρατηθεῖ σημειώσεις στό Ἄρχεῖο Καταγραφῆς ὥστε νά μπορέσουν νά ἐνσωματωθοῦν στό μέλλον.

5. Ἱστορικά συμπεράσματα

Οἱ ἐργασίες προμελέτης καταγραφῆς τοῦ Ἄρχείου στάθηκαν ἀρκετές ὥστε νά προκύψουν κάποια γενικά ἢ εἰδικά συμπεράσματα γιά τή χρονική περίοδο τήν ὁποῖα καλύπτει τό Ἄρχεῖο.

α. Σχετικά μέ τήν ἴδια τή «Σωτηρία», ἐξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα γιά τή λειτουργία τοῦ Σανατορίου κατά τίς δεκαετίες 1940 ἕως 1960. Τά διοικητικά ἔγγραφα, κυρίως, μᾶς δίνουν πολύ χρήσιμες πληροφορίες ἀφ' ἑνός γιά τή γραφειοκρατία σέ ἕνα νοσηλευτικό ἴδρυμα τῆς ἐποχῆς καί ἀφ' ἑτέρου γιά τά διάφορα τμήματα πού λειτουργοῦσαν, ὅπως τό γραφεῖο κινήσεων ἀσθενῶν, ἡ ἀποθήκη κλιβάνου, ἡ ἀποθήκη ἱματισμοῦ ἀπόρων ἀσθενῶν καί οἱ ὑπηρεσίες καταμέτρησης εἰδῶν ἀποβίωσαντος ἀσθενοῦς. Ἀπό τά ἴδια ἔγγραφα, πληροφοροῦμαστε καί γιά τά ὀνόματα ὑπαλλήλων τοῦ νοσοκομείου καί συχνά καί γιά τή διάρκεια τῆς θητείας τους σέ αὐτό.

Τόσο τά ἔγγραφα τοῦ Σανατορίου, ὅσο καί οἱ ἱατρικές συνταγές πού βρέθη-

καν είτε σκόρπιες είτε μέσα σέ δέματα, δίνουν στοιχεΐα γιά τά όνόματα και τίς ειδικότητες τών γιατρών πού εργάζονταν εκεί, αλλά και γιά τά δευτερεύοντα ιατρικά τμήματα τής Σωτηρίας (π.χ. Στοματολογικό, Όδοντιατρικό κ.ά.).

Ειδικότερα τά δέματα, αλλά και τά Πρωτόκολλα καταμετρήσεως ειδών αποβιώσαντος, έφ' όσον φέρουν στοιχεΐα τών κλινικών στίς όποιες κατέληξε ό έκάστοτε άσθενής, συνθέτουν μιá εικόνα γιά τίς κλινικές πού λειτουργούσαν κατά τίς δεκαετίες άναφορás, καθώς συχνά, μαζί μέ τό όνομα τής κλινικής, αναφέρεται και τό όνομα τού κτηρίου νοσηλείας και προσφέρουν συγκριτικά στοιχεΐα σέ σχέση μέ τή σημερινή διάρθρωση τών κλινικών.

Τέλος, παρατηρείται ότι κατά τίς τέσσερις δεκαετίες πού καλύπτει κυρίως τό Άρχειο (άρχές 1940-τέλος 1970) χρησιμοποιείται σταθερά τό λογότυπο Νοσοκομείον-Σανατόριον ή «Σωτηρία»¹⁸ μέ κόκκινα ή μαύρα γράμματα, ένώ τών Όκτώβριο τού 1965, μέ τό Βασιλικό Διάταγμα 776, τό Νοσοκομείο-Σανατόριο «Η Σωτηρία» μετονομάσθηκε σέ «Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Άθηνών»¹⁹, τό όποιο μαρτυρείται και σέ μεταγενέστερο έγγραφο (1968).

β. Δεδομένου ότι δέν πρόκειται γιά ένα γενικό αρχείο τού Ίδρύματος, μόνο ειδικά συμπεράσματα μπορούν νά προκύψουν σχετικά μέ τούς άσθενείς. Τά αντικείμενα και τά τεκμήρια άνήκουν κατά πλειοψηφία σέ άνδρες, οί όποιοι κατέληξαν κυρίως στήν 7η κλινική (300 άνδρών), ένώ έλάχιστες είναι οί περιπτώσεις γυναικών, πολλές από τίς όποιες κατέληξαν στήν 12η κλινική, πού πιθανώς βρισκόταν στό Περίπτερο τής Μάννας ή άλλες στό κτήριο τών 300 Γυναικών²⁰. Οί άσθενείς ήταν σχεδόν στό σύνολό τους άποροι, γεγονός πού προκύπτει από τήν πληθώρα πιστοποιητικών άπορίας, από τά έγγραφα τού Σανατορίου γιά τήν παροχή ειδών ιματισμού σέ άπόρους άσθενείς, αλλά και από έγγραφα κατά τόπους μητροπόλεων πού βεβαιώνουν τήν οικονομική κατάσταση τού άσθενούς. Οί άσθενείς ήταν επίσης χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, εκτός έλαχίστων εξαιρέσεων (π.χ. δημοδιδάσκαλος), γεγονός πού προκύπτει από τίς άδειες τεχνικών επαγγελμάτων (π.χ. φορτοεκφορτωτής, ύποδηματοποιός, εργάτης, γεωργός, λεμβούχος, κ.ά.), αλλά και από τήν εξαιρετικά άνορθόγραφη άλληλογραφία τών άσθενών μέ τούς οικείους τους.

18. Μέ τόν άναγκαστικό Νόμο τού 1935 (ΦΕΚ 577/Α/20-11-1935), ή «Σωτηρία» γίνεται ΝΠΔΔ υπό τήν έπωνυμία Νοσοκομείον «ή Σωτηρία», παρ' όλα αυτά στά έπίσημα έγγραφα συνεχίζει νά χρησιμοποιείται ό τίτλος Νοσοκομείον-Σανατόριον ή «Σωτηρία».

19. Άλέξανδρος Άηδονίδης, Κωνσταντίνος Τσιάμης, Μαρία Μάνδουλα-Κουσουνη και Δημήτρης Άνωγιάνης-Ρελέ, «Οί πρώτοι άσθενείς τού Πνευμονολογικού Τμήματος τού Σανατορίου Σωτηρία», π. *Ίατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, τ. 11/1, 2015, σ. 21-29.

20. Βλ. ένδεικτικό πίνακα τών κλινικών τής «Σωτηρίας», τόν Αύγουστο τού 1942, Γ. Σταυράκης, *ό.π.*, σ. 118. Τά στοιχεΐα τών κλινικών προκύπτουν και από τούς φακέλους τών γραμμάτων πού λάμβαναν οί άσθενείς στό Νοσοκομείο.

γ. Ός πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἀσθένεια καὶ τὸν κοινωνικὸ τῆς ἀντίκτυπο, διαβάζοντας κανεὶς τὴν ἀλληλογραφία τῶν ἀσθενῶν, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀσθένεια δὲν κατονομάζεται, σπανίως δὲ γίνεται ἀναφορὰ σὲ κάποια θεραπεία ἢ σὲ ἰατρικὲς ἐξετάσεις. Ἡ προτεραιότητα τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀσθενῶν ἦταν ἡ ἐπίλυση καὶ ἡ διευθέτηση τόσο τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ζητημάτων, ὅσο καὶ ἡ ἀνάγκη περιγραφῆς μιᾶς δύσκολης καὶ σκληρῆς καθημερινότητας. Ἡ λέξη φυματίωση δὲν ἔχει βρεθεῖ μέχρι στιγμῆς οὔτε σὲ ἓνα γράμμα, πολλές φορές μάλιστα ἀναφέρεται μὲ κάποιο ἄλλο ὄνομα, π.χ. ὡς ὑπερκόπωση. Σὲ ἓνα γράμμα τοῦ 1946 διαβάζουμε: ...«Κυρία Ἀγγελικὴ, ἔχετε τίς ἐλπίδες σας στό θεό καὶ στήν ἐπιστήμη, ἡ ὁποία ἔχει κάνει τόσους καὶ τόσους καλά μὲ βαρυντέρας μορφῆς ἀσθενείας, ὄχι σάν τὴν δική σας πού ἔχει προέλθει ἀπό ὑπερκόπωση»...²¹.

Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις περιγράφονται συμπτώματα καὶ ἐξετάσεις ἢ ἐκφράζεται ὁ φόβος μετάδοσης ἀπὸ τὰ ροῦχα τοῦ ἀσθενοῦς πού ἔχουν παραμείνει στό σπίτι.

(...) *Νίκο μᾶς γράφεις ὅτι ἔβγαλες πλάκα καὶ σοῦ εἶπανε οἱ γιατροὶ πὼς ἐνεμφανίσθη ἡ παλαιὰ πάθηση καὶ πὼς τό αἷμα πού ἔβγαλες εἶναι ἀπὸ τό ἴδιο μέρος καὶ πὼς δεξιά φαίνονται κάτι σκιές (...) μοῦ γράφεις γιὰ τὰ πτύελά σου πού εἶπαν ὅτι ἦταν ἀρνητικά. Νίκο πρέπει νά μοῦ γράφεις τὴν καθαρά ἀλήθεια γιατί ὅπως ξέρεις ἔχουμε μικρὸ παιδί καὶ ἔχω τὰ ροῦχα του ἀνακατεμένα στό μπαουλο καὶ νά ρωτήσεις γιὰ τὰ ροῦχα σου ἂν ὑπάρχει φόβος γιὰ νά τὰ κρατήσω χῶρια (...). Ἄλμυρός 1953.*

Σὲ κάθε περίπτωση, ὁμως, διαπιστώνεται σχεδόν πάντα ἡ προσπάθεια ἐνθάρρυνσης τοῦ ἀσθενοῦς, καθὼς ἡ ἴαση καὶ ὁ γυρισμός του θεωροῦνται ὡς κάτι τό δεδομένο.

δ. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία προκύπτουν ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα καὶ γιὰ τὸν συναισθηματικὸ κόσμο τῶν ἀσθενῶν καὶ γιὰ τοὺς τρόπους πού υἱοθετοῦσαν προκειμένου νά ἀντιμετωπίσουν τὴν καθημερινότητα μέσα στό Σανατόριο. Ἀπαγορευμένοι ἔρωτες, τρυφερές σκέψεις, φιλοσοφικοὶ στοχασμοί, δράματα οἰκογενειῶν πού τίς χώρισε ὁ Πόλεμος καὶ ἡ ἀνέχεια, ἀλλά καὶ ἀξιόμιμπτες συμπεριφορὲς συνθέτουν ἓνα ἰδιόμορφο πάζλ προσωπικοτήτων. Παρατίθενται μερικὰ ἀποσπάσματα ὡς παραδείγματα:

(...) *Ἡ κίνηση τοῦ δρόμου ἔχει γίνει ζωηρή. Ἔρχεται ὁ κόσμος ἀπὸ τίς δουλειές του. Στά αὐτιά μου μερδεύονται οἱ φωνές τῶν μικρῶν παιδιῶν πού παίζουν. Μὲ ἓνα λόγο δηλαδή, ὅλα γύρω ξυπνοῦν, ζωντανεύουν. Μόνο ἐμεῖς Γιαννάκη, ἐμεῖς, οἱ τόσο σκληρὰ χτυπημένοι ἀπὸ τὴν ἀδυσώπητη μοῖρα ἔχουμε ἀγκαλιάσει τὰ κρεβάτια περιμένοντας... ἴσως κάποιο θαῦμα. Ἄς εἶναι. Δέν θά λυγίσουμε ὁμως. Θά παλέψουμε. Κι ὅταν νικήσουμε τότε πιά θά εἶναι ὅλα δικὰ μας*

21. Σὲ ὅλα τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν ἀσθενῶν δὲν ἔχει διατηρηθεῖ ἡ ἀρχικὴ ὀρθογραφία, καθὼς κάνει τό κείμενο ἰδιαίτερα δυσανάγνωστο.

(...). Βύρωνας 1947 (γράμμα φυματικού πού έχει πάρει έξιτήριο καί κάνει θεραπεία στην ταράτσα του σπιτιού του, προς τον φίλο του πού είναι άκόμη στη Σωτηρία).

(...) *Γιαννάκη μου, γράψε μου ελεύθερα, μή φοβάσαι τίποτα, δέν πρόκειται νά παραπέσει τό γράμμα. (...) Άχ Γιαννάκη μου, κάθε βράδυ σέ έχω στον ύπνο μου. Δέν είναι βραδιά νά μήν σέ δω. Άλλά, Γιαννάκη μου, στον ύπνο μου σέ έχω, στον ξύπνιο μου σέ χάνω. Τί νά κάνω... Όμως θά ζήσω μέ τήν ανάμνησή σου, νά περάσει ό καιρός νά ξαναταμωθοῦμε (...).* Σπάρτη 1943 (γράμμα από τήν άγαπημένη του Πάννη, ό όποιος βρίσκεται στη Σωτηρία. Είναι σαφές ότι η σχέση αυτή είναι μυστική, άφου καί ό ίδιος ό Πάννης κρατούσε τά γράμματα της άγαπημένης του σέ ειδικό φάκελο μέ τή σημείωση: «Νά καταστραφοῦν χωρίς νά διαβασθούν (έναν κινδυνεύω νά π-----)».

(...) *Νικολάκη μου, έψές σέ όνειρεύτηκα χρυσέ μου, πού είχες έρθει καί ήμασταν στις μητέρας τό σπίτι καί φιλιόμασταν (...).* Άλμυρός 1953 (γράμμα από σχετικά νιόπαντρη γυναίκα στό σύζυγό της πού νοσηλεύεται στη Σωτηρία).

(...) *Έχομεν τήν τιμήν, νά διαβιβάσωμεν ύμιν συνημμένως τήν από 10-10-59 έπιστολήν του Ίωάννου (...)* δι' ης γνωρίζει τας ενεργείας ενίων όπαδών της ΕΔΑ καί αίτείται τήν λήψιν τών ένδεικνυομένων κατ' αυτών μέτρων ως καί τήν παροχήν διευκολύνσεως εις αυτόν σχετικώς μέ τας έξόδους του εκ του άνωτέρου Ίδρύματος (...). 1959 (έπιστολή του Προέδρου της Κυβερνήσεως προς τον Ύφυπουργό Προνοίας).

(...) *Πρόσχε νά τά δουλέψεις τά λεφτά καί μή τά φάς γιατί δέν έχει άλλα, στό λέω για νά τό ξέρεις. Γι' αυτό βάλε μυαλό καί νά είσαι καλός αυτου γιατί θά βρεθείς στό δρόμο χωρίς στέγη. (...)* Η δέ άδελφή σου πάντως δέν πρόκειται νά σοῦ ξαναστείλει χρήματα. Από ρούχα όμως πού έχει θά σοῦ στείλει κανένα, αλλά τά πουλάς, μήπως δέν τό ξέρουμε; (...). Κέρκυρα 1963 (γράμμα από τήν άδερφή του άσθενούς στον ίδιο, ό όποιος ξοδεύει άσκοπα όλα τά χρήματα πού λαμβάνει καί πουλάει τά πράγματά του στη μαύρη άγορά μέσα στό Νοσοκομείο).

ε. Η άλληλογραφία πού βρέθηκε στην κατοχή τών άσθενών, συνθέτει επίσης έναν χάρτη προέλευσης καί καταγωγής τών τροφίμων του Νοσοκομείου. Τήν εποχή μετά τό 1945, στη Σωτηρία παρουσιάζονται πολλές έλλειψεις στον έπισιτισμό καί σέ φαρμακευτική περίθαλψη. Τό Ίδρυμα τήν ίδια στιγμή άντιμετωπίζει καί τό πρόβλημα υπεράριθμων νοσηλευόμενων, γεγονός πού όφειλόταν στη διακοπή της λειτουργίας, κατά τή διάρκεια του έμφυλίου πολέμου, πολλών έπαρχιακών санаτορίων καί στη μαζική μετακίνηση φυματικών άσθενών προς τήν Άθήνα²². Τά γράμματα τών άσθενών, προερχόμενα από κάθε σημείο της Ελλάδας, έπιβεβαιώνουν αυτό τό γεγονός στό μέγιστο βαθμό. Παράλληλα, μέσω τών περιγραφών πού γίνονται σέ αυτά, παρέχονται πολλές καί σημαντικές πληροφορίες

22. Γ. Σταυράκης, ό.π., σ. 152.

Άσημίνα Γρηγορίου

ορίες για τό πῶς ἦταν ἡ ζωὴ στὴ ἐπαρχία τὴν μεταπολεμικὴ περίοδο καὶ μέχρι περιόδου τὶς ἀρχές τοῦ 1970.

στ. Προκειμένου γιὰ τό Στρατιωτικὸ Περιπτέρο, πού ἐνδιαφέρει εἰδικὰ λόγω τοῦ ὅτι πρόκειται νὰ φιλοξενήσει τό νέο Μουσεῖο Σωτηρία, παρατηρεῖται ὅτι ὑπῆρχε «Νοσοκομειακὴ Ἐπιτροπὴ Στρατιωτικοῦ Περιπτέρου Σωτηρίας», ἡ ὁποία ἐξέδιδε «Δελτίο Ταυτότητας Νοσηλευόμενου» εἰδικὰ γιὰ τοὺς ἀσθενεῖς τοῦ Περιπτέρου αὐτοῦ, κάτι πού, μέχρι στιγμῆς, δέν ἔχει βρεθεῖ γιὰ κανένα ἄλλο Περιπτέρο ἢ Κλινικὴ τοῦ Σανατορίου. Παραμένει, ἐντούτοις, ἄγνωστος ἀκόμα ὁ λόγος γιὰ τόν ὁποῖο ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ εἰδικὴ μεταχείριση τῶν νοσηλευόμενων τοῦ Στρατιωτικοῦ Περιπτέρου.

ζ. Δελτία ταυτότητας καὶ ἀποδείξεις χρηματικῶν συνδρομῶν ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς εἶδους συνδικαλισμοῦ μέσω τῆς δραστηριότητος τῶν διαφόρων Συνεταιρισμῶν Φυματικῶν Ἀσθενῶν, ὅπως ὁ Προμηθευτικὸς Συνεταιρισμὸς Φυματικῶν, ὁ Ἐθνικὸς Σύλλογος Προνοίας Φυματικῶν, ὁ Πανελλήνιος Σύνδεσμος Φυματικῶν, κ.ἄ. Οἱ συνεταιρισμοὶ αὐτοὶ εἶχαν δημιουργηθεῖ εἴτε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀσθενεῖς, μέ σκοπὸ τὴν ἐξασφάλιση καλύτερης καθημερινότητος νοσηλείας καὶ ἐπανεκπαίδευσης στὴν κοινωνία, εἴτε ἀπὸ γιαιτρούς, οἱ ὁποῖοι μέ τόν τρόπο αὐτὸ ἀσκοῦσαν πίεση στὶς ἐκάστοτε κυβερνήσεις γιὰ τὴν ἐξασφάλιση καλύτερων παροχῶν στοὺς ἀσθενεῖς καὶ στά νοσηλευτικὰ ἰδρύματα²³.

η. Οἱ διάφορες κάρτες ἢ ἔγγραφα βουλευτῶν καὶ κυβερνητικῶν στελεχῶν χρησιμεύουν, μαζί μέ ἄλλα στοιχεῖα, καὶ στὴν κατανόηση τῶν πολιτικῶν πεποιθήσεων τῶν ἀσθενῶν. Κάρτες ὀργανώσεων, ὅπως αὐτὲς τοῦ ΕΑΜ, τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου Ἑλλάδος, τῆς Ἐθνικῆς Ὄργανωσης Χ, ἀλλὰ καὶ ἐπιστολές στὶς ὁποῖες καταγράφονται πολιτικά πιστεύω, ὅπως ἓνα πολυσέλιδο γράμμα πού ἐξηγεῖ τόν «κίνδυνον τοῦ κομμουνισμοῦ» ἢ τὰ ἔγγραφα ἑνὸς ἀσθενοῦς ἀπὸ τὴ Σάμο, ἀποδεικτικά τῶν φιλοκυβερνητικῶν του φρονημάτων τὴν περίοδο τοῦ Ἐμφυλίου. Παρατίθεται χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα:

Ὁ ὑπογεγραμμένος Ἐμμανουήλ (...) ἐκ Λιμένος Βαθέος Σάμου βεβαιῶ ὑπευθύνως καὶ ἐν γνώσει τῶν συνεπειῶν τοῦ Νόμου περὶ ψευδοῦς δηλώσεως ὅτι ὁ ΙΩΑΝΝΗΣ (...) κλάσεως 1938 (...) ὑπηρέτησε εἰς τὰ ΜΑΥ Σάμου (...) Οὗτος προσέφερε πολυτίμους ὑπηρεσίας κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ συμμαχοριτοπολέμου ἐν Σάμῳ διακριθεὶς διὰ τὴν αὐτοθυσίαν τό θάρρος του καὶ τόν ἠρωισμόν του κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας μάχας (...) Οὗτος ὡσαύτως ἐπυροβόλησε καὶ ἐφόνησε τόν ἀρχισυμμαχορῆτην (...) εἰς θέσιν «ΧΟΝΔΡΟ ΒΟΥΝΟ» τὴν 27 Ἰουλίῳν 1949. Διὰ τὰς ἀνωτέρω ὑπηρεσίας του πρὸς τὴν Πατρίδα ἐτιμήθη καὶ διὰ τοῦ ἀναμνηστικοῦ μεταλλίου ΕΘΝΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ (...). Ἀστυνομικὸ Τμήμα Λιμένος Βαθέος Σάμου 1951.

23. Ἀντώνης Ρασιδάκης - Φώτης Βλαστός, *Χρυσὸ Ἰωβηλαῖο. 100 χρόνια Σωτηρίας: 1903-2003, Ὁδηγὸς Μνήμης*, Ἀθήνα 2003, σ. 82-83.

Άπό πολλά έγγραφα και έπιστολές του Άρχείου, τεκμήρια που αποδεικνύουν ώς επί τό πλείστον φιλοκυβερνητικά φρονήματα σέ έποχές κρίσιμες, προκύπτει ένα αναπάντητο προς τό παρόν ερώτημα γιά τό αν ή κατάταξη των άσθενών στίς διάφορες κλινικές γινόταν και βάσει τέτοιων κριτηρίων διαχωρισμού. Είνα γνωστό ότι στή Σωτηρία υπήρξε παράλληλα και έντονη αντικυβερνητική δράση, γεγονός που μάλλον όδηγεί ξανά στό συμπέρασμα ότι ή άποσπασματικότητα του Άρχείου δέν μπορεί νά όδηγήσει σέ γενικές και ασφαλείς παραδοχές.

θ. Τά διάφορα έγγραφα που βρέθηκαν στά προσωπικά αντικείμενα των άσθενών, τά όποια προέρχονται από σανατόρια εκτός Σωτηρίας συμπληρώνουν έναν σανατοριακό χάρτη της Έλλάδας κατά τίς δεκαετίες 1940-1950. Ένδεικτικά αναφέρονται τό Φυματιολογικό Ίνστιτούτο Ίωάννου Σισμάνογλου και τό Άναρωτήριον Πνευμονικών Νοσημάτων Κωνστ. Καλαμβόκη στά Μελίτσια, τό Νοσοκομείον-Σανατόριον Άσβεστοχωρίου στή Θεσσαλονίκη, τό Σανατόριο Πέτρας στόν Ν. Πιερίας, τό Βενιζέλειον Παγκρήτιον Νοσοκομείον Φυματιώντων στό Ήράκλειο Κρήτης, τό Σανατόριο Άγίας Έλεούσας στή Ρόδο, τό Σανατόριο Λαμίας και τό 415ο Στρατιωτικών Σανατόριον Σπάρτης.

ι. Τέλος, τά πολυάριθμα αϊγυπτιακά διαβατήρια, τά όποια συνήθως συνοδεύονται από άδειες εισόδου και παραμονής στή χώρα, καταμαρτυρούν τήν ειδική συμφωνία της Σωτηρίας μέ τήν Έλληνική Κοινότητα Άλεξανδρείας, ή όποία περιελάβανε τήν παραχώρηση συγκεκριμένου αριθμού κλινών εκ μέρους του Σανατορίου σέ Έλληνες της Κοινότητας κατά τή δεκαετία του 1950.

6. Απαραίτητες ένέργειες γιά τή διάσωση και διαφύλαξη του Άρχείου

Άπό τόν Ίούλιο του 2018 και έξής δέν έχει πραγματοποιηθεϊ καμία εργασία σχετική μέ τό Άρχειο. Πά τήν έξασφάλιση της διάσωσης του και της πλήρους ένταξης του στή Συλλογή του Μουσείου Σωτηρία, κρίνεται απαραίτητο νά δλοκληρωθούν οι ακόλουθες εργασίες:

α. *Ταυτοποίηση και καταγραφή του συνόλου των τεκμηρίων*: Κάθε τεκμήριο πρέπει νά λάβει άτομικό αριθμό εισαγωγής, ώστε νά κατοχυρωθεϊ ή ταυτοποίησή του και νά έπιτευχθεϊ ή ένταξη του συνόλου του Άρχείου στή μόνιμη Συλλογή του Μουσείου.

β. *Έξασφάλιση συνδέσεων τεκμηρίων*: Τεκμήρια, που έχει διαπιστωθεϊ ή πρόκειται νά διαπιστωθεϊ ότι ανήκουν στόν ίδιο κάτοχο, πρέπει νά συνδεθούν μεταξύ τους και νά αποκτήσουν ένιαία αρίθμηση, καθώς προς τό παρόν έχει άπλως έπισημανθεϊ ή θέση στήν όποία βρέθηκαν. Η εργασία αυτή θά έχει ως αποτέλεσμα τή συμπλήρωση άνοιχτών διαμοιρασμένων δεμάτων ή τή δημιουργία νέων.

γ. *Ήλεκτρονική καταγραφή δεδομένων*: Πά τή σωστή διαχείριση του Άρχείου, ή καταγραφή πρέπει νά γίνει έξαρχής ήλεκτρονικά σέ ειδικό πρόγραμμα

Άσημίνα Γρηγορίου

καταγραφής μουσειακών συλλογών, σύμφωνα με τὰ πρότυπα πού χρησιμοποιούνται σέ πολλά μουσεία τῆς Ἑλλάδας καί τοῦ ἑξωτερικοῦ. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὅλες οἱ πληροφορίες κάθε τεκμηρίου (στοιχεῖα, ἱστορική τεκμηρίωση, φωτογραφικό ὑλικό, ψηφιοποιημένο ὑλικό, πληροφορίες συντήρησης, κ.ἄ.) καταχωροῦνται σέ ἀτομικό ἠλεκτρονικό δελτίο καί ἡ χρήση τοῦ Ἀρχείου καθίσταται εὐκόλη γιά ὅποιοιδήποτε ἐπιμελητὴ κληθεῖ νά τό διαχειριστεῖ στό μέλλον.

δ. *Φωτογράφιση καί Ψηφιοποίηση*: Λόγω τῆς εἰδικῆς εὐαισθησίας τοῦ Ἀρχείου, κρίνονται ἀπαραίτητες οἱ ἐργασίες φωτογράφισης τῶν τρισδιάστατων ἀντικειμένων καί ἡ ψηφιοποίηση ἐγγράφων, φωτογραφιῶν, ἐπιστολῶν καί ἐντύπων, γιά τή διάσωση καί προστασία τους καί τήν εὐκόλη πρόσβαση σέ αὐτά.

ε. *Συντήρηση ἀντικειμένων*: Τά ἀντικείμενα ἔχουν διακριθεῖ σέ κατηγορίες προτεραιότητας συντήρησης ἀνάλογα μέ τήν κατάστασή τους (κατηγορίες α-ε). Ἐπισημαίνεται ὅτι πολλά ἀπό αὐτά εἶναι σέ μέτρια-κακή κατάσταση λόγω παλαιότητας, ἀλλά καί τῆς ἐπιπλέον ὑγρασίας πού ἔλαβαν κατά τήν τριήμερη ἔκθεσή τους στό νερό τῆς βροχῆς.

στ. *Κατασκευή ἀρχειοστασίου*: Γιά τή σωστή φύλαξη τῶν συντηρημένων πλέον ἀντικειμένων καί τεκμηρίων τοῦ Ἀρχείου, ἐπιβάλλεται ἡ δημιουργία ἀρχειοστασίου σέ εἰδικά διαμορφωμένο ἀποθηκευτικό χῶρο, ὅπου θά τηροῦνται αὐστηρά οἱ ἐνδεδειγμένες προδιαγραφές συντήρησης.

7. Μελλοντική χρήση τοῦ Ἀρχείου

Τό πλούσιο καί πολυποικίλο ὑλικό τοῦ Ἀρχείου Σωτηρία μπορεῖ νά ἀποτελέσει τή βάση γιά πολλῶν εἰδῶν χρήσεις. Συνοπτικά προτείνονται οἱ ἀκόλουθες:

α. *Περιοδικές ἐκθέσεις*: Πέραν τῆς ἔκθεσης τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρχείου καί τῆς ἱστορίας του, μποροῦν νά προκύψουν πολυάριθμες θεματικές περιοδικῶν ἐκθέσεων (ἱστορίες ἀσθενῶν, ἀντιφυματικός ἀγώνας, ἱστορία τῆς Σωτηρίας, διαφημίσεις τῆς ἐποχῆς, Ἀλεξάνδρεια καί Σωτηρία, κ.ἄ.).

β. *Ἐκδοση βιβλίου/λευκώματος*: Μετά τήν καταγραφή του, τό Ἀρχεῖο προσφέρεται γιά ἐπιστημονικές ἐκδόσεις, φωτογραφικά λευκώματα, μουσειακό ὁδηγό, κ.ἄ.

γ. *Ψηφιακές ἐφαρμογές*: Τά ψηφιοποιημένα, πλέον, τεκμήρια τοῦ Ἀρχείου μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς ὑλικό ψηφιακῶν ἐφαρμογῶν.

δ. *Παραγωγή ἱστορικοῦ ντοκιμαντέρ*: Οἱ θεματικές πού μποροῦν νά προκύψουν γιά περιοδικές ἐκθέσεις, συνιστοῦν καί θεματικές γιά παραγωγή ἱστορικῶν ντοκιμαντέρ, τὰ ὁποῖα μποροῦν νά προβάλλονται στό χῶρο τοῦ Μουσείου ἀλλά καί εὐρύτερα.

ε. *Ἐπιστημονική ἔρευνα*: Ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα σχετικά μέ τήν ἀσθένεια τῆς φυματίωσης, τὰ σανατόρια καί τήν ἀνθρωπολογική μελέτη, ἐνισχύεται μέσω τῆς προσβασιμότητας τῶν ἐρευνητῶν στά περιεχόμενα τοῦ Ἀρχείου.

στ. *Ημερίδες/συνέδρια*: Τό Άρχειο μπορεί νά αποτελέσει ύλικό γιά ήμερίδες καί συνέδρια μέ ίατρικό, ίστορικό, κοινωνιολογικό, άνθρωπολογικό, μουσειολογικό περιεχόμενο αλλά καί αυτό τής συντήρησης συλλογών.

8. Επίλογος

Η «Σωτηρία» αποτελεί ένα νοσηλευτικό ίδρυμα, τό όποιο συνδέθηκε άρρηκτα μέ τή δημόσια μνήμη καί μέ μία από τίς γνωστότερες νόσους του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Πέρα από τά επίσημα άρχεϊα πού τό άφορούν, τά όποια φυλάσσονται κατά κύριο λόγο στά Γενικά Άρχεϊα του Κράτους, παρέμενε έντυπωσική ή έλλειψη προσωπικών άρχείων άσθενών καί έσωτερικών έγγραφών πού μαρτυρούσαν τή λειτουργία του²⁴. Έπομένως, ή άνεύρεση ενός τέτοιου Άρχείου αποτελεί σταθμό τόσο γιά τήν ίστορία του Νοσοκομείου καί του Μουσείου όσο καί γιά τήν κοινωνική ίστορία έν γενει. Η μεγάλη άξία του Άρχείου «Σωτηρία» ήταν σαφής από τήν πρώτη ήμέρα τής άνεύρεσής του. Κατά τή διάρκεια των έργασιών πού έχουν πραγματοποιηθεί, έχει συγκινήσει καί συνεχίζει νά συγκινεί πλήθος κόσμου, είτε πρόκειται γιά τούς ίδιους τούς μελετητές καί γιά ειδικούς έπιστήμονες, είτε γιά τό ευρύ κοινό. Τό γεγονός αυτό έχει άποδειχθεί καί από τήν προθυμία ανθρώπων νά εργαστούν έθελοντικά, αλλά καί από τή συμμετοχή του κόσμου σέ έκδηλώσεις πού έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα. Η καταγραφή καί ή συντήρησή του, από έξειδικευμένο έπιστημονικό προσωπικό, κρίνονται ως εργασίες ύψίστης σημασίας τόσο γιά τό Μουσείο «Σωτηρία» όσο καί γιά τήν έπιστημονική κοινότητα. Ευχή είναι νά βρεθούν καί άλλα παρόμοια άντικείμενα καί τεκμήρια ώστε νά εξασφαλιστεί ή ίστορική συνοχή καί νά εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα από τούς άρμόδιους ίστορικούς τής ύγείας.

Άσημίνα Γρηγορίου

24. Γ. Στογιαννίδης, *ό.π.*, σ. 9.